

13. Âbidin Paşa'nın Sansürle Mücadelesi ve Bilinmeyen Eseri¹

Ersin DURMUŞ²

APA: Durmuş, E. (2024). Âbidin Paşa'nın Sansürle Mücadelesi ve Bilinmeyen Eseri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 222-233. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1502186>

Öz

Osmanlı Devleti'nde matbaanın kullanılması müellifler ve matbaalar kadar devleti de ilgilendiren yeni bir süreci başlatmıştır. Müelliflerin matbaaya olan ilgisi ve kitap basma talepleri her geçen gün artarak devam etmiştir. Bu durum devletin kitap basımı ve takibi ile ilgili yasal düzenlemeler yapmasını hızlandırmıştır. Artan talepler karşısında çözüm arayan sistem, birçok kurum ve kuruluş marifetiyle kitap basım denetim süreçlerini yürütmüştür. Bu oluşumlardan biri de 1881 yılında Maarif Nezareti bünyesinde kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayenedir. Kitapları bu kurum tarafından incelenen isimlerden biri ise önemli görevlerde bulunmuş devlet adamlarından biri olan Âbidin Paşa'dır. Âbidin Paşa'nın Cezâyir-i Bahr-i Sefid valiliği dönemindeki müracaatlarından biri, meşhur eserlerinden olan *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*'nin ikinci baskısı içindir. Eser, ikinci baskı için yapılan müracaat olmasına rağmen Encümen-i Teftiş ve Muayeneye takılmış ve hatalar düzeltildikten sonra tekrar değerlendirilmek üzere iade edilmiştir. Âbidin Paşa'nın aynı döneme denk gelen ikinci müracaatı ise *Hikem-i Kur'ân* adını verdiği çalışması içindir. Bu kitabının basımına ise, eserde pek çok hata olduğu gerekçesi ile izin verilmemiştir. Bu eser ve süreç arşiv belgeleriyle ortaya konmakla birlikte maalesef Âbidin Paşa'nın bu isimle günümüze ulaşan bir eseri tespit edilememiştir. Bu çalışmada Âbidin Paşa'nın hayatına ve Osmanlı Devleti'nde kitap basımı ile ilgili denetim mekanizmalarına kısaca değinildikten sonra, adı kaynaklarda zikredilmeyen eserin izi sürülmüş ve akıbeti ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca Âbidin Paşa'nın adı geçen iki eseri için yaptığı müracaatlarla ilgili belgeler ilgililerin nazardikkatine sunulurken Osmanlı Devleti'nde kitap basım süreçlerinin bir boyutu bu iki eser üzerinden örneklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Âbidin Paşa, Sansür, Hikem-i Kur'ân

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu makale, 4-5 Mayıs 2023 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen Bütün Yönleriyle Abidin Paşa Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Âbidin Paşa'nın Kitap Basım Denetimleriyle İmtihani ve Kayıp Kitabı" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %3

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 08.05.2024-**Kabul Tarihi:** 20.06.2024-**Yayın Tarihi:** 21.06.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1502186

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Tarafli Körlleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Edebiyatı ABD / Dr., Ankara Social Sciences University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Department of Turkish Islamic Literature (Ankara, Türkiye), ersin.durmus@asbu.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-8532-2580> **ROR ID:** <https://ror.org/025y36b60>, **ISNI:** 0000 0004 4657 080X

Abidin Pasha's Struggle Against Censorship and His Unknown Book³

Abstract

The use of the printing press in the Ottoman Empire started a new process that concerned the state as well as the writers and printing houses. Writers' interest in the printing house and book printing requests continued to increase day by day. This situation accelerated the state's legal regulations regarding book printing and monitoring the process. Book printing inspections were carried out through many institutions and organizations. One of these organizations is Encümen-i Teftiş ve Muayene, which was established within the Ministry of Education in 1881. One of the names whose books were examined is Âbidin Pasha. He is a statesman who held important positions. While Âbidin Pasha was governor of Cezâyir-i Bahr-i Sefid, he requested permission from the Encümen-i Teftiş ve Muayene for the second edition of *Tercüme ve şerh-i Kaside-i Bürde*. Although it was the second edition, this book was not allowed to be published. After the errors in the book were corrected, it was sent back for re-evaluation. In the same period, Âbidin Pasha also applied for his book *Hikem-i Kur'an*. This book was not allowed to be published on the grounds that it contained many errors. This book and process was revealed through archive documents however, no work with this name has survived to the present day. In this article, first of all, Âbidin Pasha's life and book reviews in the Ottoman state are briefly explained. Later, evaluations were made about Âbidin Pasha's lost book. In addition, archive documents related to the subject were presented to the information of those concerned. Book printing controls in the Ottoman Empire are exemplified through two works of Âbidin Pasha.

Keywords: Âbidin Pasha, Censor, Hikem-i Kur'an

3

Statement (Thesis / Paper): This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "Âbidin Paşa'nın Kitap Basım Denetimleriyle İmtihani ve Kayıp Kitabı", orally delivered at the Bütün Yönleriyle Abidin Paşa Sempozyumu Symposium. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 3

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 08.05.2024-**Acceptance Date:** 20.06.2024-

Publication Date: 21.06.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1502186

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Osmanlı Devleti'nde matbaanın kullanımı ve yaygınlaşması devletin kitap basımının uygulanması ve takibi ile ilgili düzenlemeler yapmasını zorunlu hale getirmiştir. İlk dönemlerde kitap basımı sadece müellif ve matbaa arasındaki ticari anlaşmaya bağlı olsa da sonraki yıllarda kitap basımının tam bir serbestlik ile müellif ve matbaaların inisiyatifine bırakıldığı söylenemez. Bilakis matbaa ile ilk kez karşılaşan devletin yaptığı düzenlemeler ihtiyaca göre değişerek devam etmiştir. 1841 yılından itibaren kitap basımının denetime ve izne bağlanması ihtiyacı doğmuştur. 1857 yılına gelindiğinde kitap basımını denetleme işi Meclis-i Maarife verilmiştir. 1879 yılından itibaren de Maarif Nezaretine bağlı Telif ve Tercüme Dairesi, basımı için müracaat edilen kitapları denetleme işini üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde kitap denetim mekanizması bunlarla sınırlı değildir. Basımdan sonra yayım için de kontrol gerektiren ayrı bir süreç işlemiştir. Bunların yanı sıra 1892 yılında encümeninden geçen kitapların ikinci denetimi için Tedkik-i Müellefât Komisyonu kurulmuştur. Dinî eserlerin basımına özel ihtimam gösterilmesinin bir neticesi olarak ise bu tür eserlerin denetimleri Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti, Tedkik-i Müellefât Encümeni, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi gibi, zaman zaman yetki devri ve birleşmeler ile hizmetlerine devam eden birimlerin uhdesinde icra ve ifa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde kitap denetimi ile ilgili kurulları müstakil bir başlık altında değerlendiren Demirel (2004, s. 100), kitap denetiminde çok sıkı bir yol takip edildiğini ve kitapların ancak bu kurullardan geçerek basılabileceğini zikretmektedir.

Söz konusu denetim süreci her seferinde denetimlerin sıklaştığı bir seyir izlemiştir. Gerek kitap basılmadan önceki mekanizmalar gerek basım sonrası yayım kontrolleri zamanla bazı müellifler için bir çile haline gelmiştir. Bu süreçte denetim işini üstlenen kurumlardan biri de Maarif Nezaretine bağlı Encümen-i Teftiş ve Muayenedir. Maarif Nezaretine bağlı Telif ve Tercüme Dairesinin yetersiz kalması sebebiyle kurulan bu yapı da benzerleri gibi kitap ve dergi basımı ve yayımını denetleme vazifesini üstlenmiştir. Teftiş ve Muayene Encümeninin günümüz editörlük ve hakemlik işlerini yerine getirdiğini söylemek de mümkündür. Kitap ve risaleleri dinler, ahlâk, adap ve politikaya uygunluk bakımından denetlemek de bu kurumun görevleri arasındadır. Bunun yanı sıra kütüphanelerin teftişi de yine bu kuruma tevdi edilmiştir. Encümen; reis, altı müfettiş, beş aza ve beş kâtip olmak üzere toplamda on yedi kişiden oluşmaktadır. Basım karar sürecinde Maarif Nezareti'ne yapılan müracaatlar Encümen-i Teftiş ve Muayeneye gelince azalardan biri marifetiyle eserin konusuna göre, ilgili kurumların görüşü alınarak basılıp basılmayacağına dair gerekçeli bir karar verilmiş ve başvuru konusu eser müspet ya da menfi surette raporlanmıştır (Hızlı, 2021, s. 499). Encümen-i Teftiş ve Muayeneye yolu düşen, dönemin önemli isimlerinden biri de Âbidin Paşa'dır.

Âbidin Paşa

Âbidin Paşa'nın kitap basım denetimlerine takılan eserlerinin serencamına geçmeden önce hayatını ve eserlerini ana hatlarıyla tanımak onun bürokrasi, ilim, tasavvuf, edebiyat ve sanat birikimini göz önünde bulundurarak söz konusu süreci daha verimli değerlendirmek açısından faydalı olacaktır.

Âbidin Paşa, Bugün Yunanistan sınırları içerisinde bulunan Preveze'de 5 Rebiyülevvel 1259/5 Nisan 1843 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası Ahmed Dino'dur. Küçük yaşta medrese eğitimi görerek klâsik usul dersleri itmam etmiştir. Bu minvalde Osmanlıda klâsik tedrisat usulünün bir rutini olan Arapça sarf ve nahiv ile Farsça Gülistan ve Hafız Divanı gibi eserleri de okumuştur (Kesik, t.y.).

Âbidin Paşa memleketinde gördüğü tahsilin ardından Osmanlı payitahtına giderek devlet işlerine adım atmıştır. Âbidin Paşa'nın ifa ettiğı başlıca resmî görevler arasında; Preveze mutasarrıf muavinliğı, merkez kaymakamlığı, mutasarrıf vekilliğı, İzmir Hukuk Temyiz Meclisi ikinci reisliğı ve hukuk komisyonu başkanlığı, muhtelif komisyon üyelikleri, Erbaa mutasarrıflığı, Tekfurdağı mutasarrıflığı, Varna mutasarrıflığı, Yenişehir mutasarrıflığı, İstanbul borsa komiserliğı, sevkiyyât-ı askeriyeye komisyonu başkanlığı, Adana valiliğı, Sivas valiliğı, Selanik valiliğı, Cezâyir-i Bahr-i Sefid valiliğı, Ankara valiliğı ve hariciye nazırlığı sayılabilir (Çelik, 2001, ss. 38-44).

Gül Hanım ile evlenen Âbidin Paşa'nın iki kızı ve iki oğlu olmuştur. Oğullarından biri Âbidin Dino'nun da babası olan Râsih Bey'dir. Soyadı olarak büyükbabasından gelen "Dino"yu kullanan Râsih Bey, oğluna da babasının adını vermiştir. Âbidin Paşa'nın soyunun günümüzde devam ediyor olması, hayatına dair bilgi edinmek için biyografik eserlerden istifadenin yanı sıra canlı kaynaklara ulaşma imkânını da sağlamaktadır.

Âbidin Paşa, 9 Mayıs 1906 tarihinde İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda vefat etmiştir. Mezarı Fatih Camii haziresinde, Gazi Osman Paşa Türbesi'nin güney tarafındadır. Kitabesinde "E'âzım-ı vükelâ ve vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden ve Arnavudluk Hânedânından Dinozâde Âbidin Paşa'nın türbe-i şerîfesidir" yazmaktadır (Öter, 2022, s. 367). Bu yapı için mimari anlamda mezardan ziyade türbe tabiri kullanılabilir. Nitekim yapının planı, sütunları ve kubbe formu son dönem Osmanlı türbe mimarisi açısından dikkat çekicidir. Abidin Paşa Türbesi planı ve dilimli kubbe formuyla türbe mimarisinde özgün bir tasarıma sahiptir. Plan ve tasarım anlayışıyla hem Osmanlı hem de antik dönem özellikleri gösteren yapı, Türk İslam Sanatı türbe mimarisinde özgün tasarımıyla karşımıza çıkar (Öter, 2022, s. 373).

Âbidin Paşa çok yönlü bir insandır. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde farklı resmî görevler ifa etmiş ve paşa olarak meşhur olmuşsa da onun için şair, yazar, mütercim, şârih ve mutasavvıf demek de yanlış olmayacaktır. Nitekim hayatı boyunca resmî görevlerinin yanında eser vermeyi de hiç ihmal etmemiş ve İstanbul Merkezefendi Dergâhı postnişini Nureddin Efendi'nin müntesibi olarak yaşamıştır. Ahlakî ve tasavvufî içerikli yazıları onun dinî-tasavvufî bakış açısını ortaya koyarken, *Âlem-i İslâmiyyet: Müdâfaa* isimli reddiye türündeki eseri de İslâm'ın muhafazası hususundaki hassasiyetini göstermektedir. Âbidin Paşa'nın yabancı dillere karşı küçük yaşta başlayan ilgisi hayatı boyunca devam etmiştir. Türkçe dışında bildiğı diller arasında Yunanca/Rumca, Fransızca, Arapça, Farsça, Arnavutça da yer almaktadır. Âbidin Paşa'nın kaleme aldığı eserler, ilgilendiğı yabancı dillere olan hâkimiyetinin ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Âbidin Paşa bu dillerin edebiyatlarını da gayet iyi kavramıştır (Pala, 1988). Nitekim Arapça nahiv kitabı yazması, kaynak metni Arapça olan *Kasîde-i Bürde*'yi şerh etmesi, tefsir türünde yazılar kaleme alması, kaynak metni Farsça olan Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini şerh etmesi, Neogolos adlı gazetede Yunanca mensur ve manzum eserlerini neşretmesi gibi örnekler de bu tespiti destekler niteliktedir. Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât ya da Borsa Risalesi olarak bilinen eseri de onun uğraşı alanlarının boyutunu gösteren bir başka çalışmadır.

Âbidin Paşa'nın hayatını ve eserlerini zikreden kaynaklarda *Hikem-i Kur'ân* adlı bir eser yer almamaktadır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki kitap basım denetimleri, Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde* ile *Hikem-i Kur'ân* adını verdiğı iki eserinin basım müracaatlarının seyri üzerinden örneklendirilirken, *Hikem-i Kur'ân* adlı bir eserin mevcudiyeti de ortaya konmaktadır.

Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde

İslâm edebiyatında meşhur olan iki *Kasîde-i Bürde* vardır. İki kasîde de Arap edebiyatı mahsulü olmakla birlikte Türkçe tercüme ve şerhlerinin yoğunluğu ve Türkçe coğrafyasındaki nüfuzu ile İslâmi Türk edebiyatında kayda değer bir yer edinmiştir.

Bu kasidelerden ilki asr-ı saadetin meşhur şairlerinden Ka‘b b. Zühayr (ö. 24/645 [?]) tarafından yazılmıştır.⁴ Ka‘b b. Zühayr, İslâm’ı kabul ederek Hz. Peygamber’i (aleyhisselâm) methettiği “*Bânet Su‘âd*” kasidesini okuyunca Hz. Peygamber de (aleyhisselâm) hırkasını Ka‘b b. Zühayr’e hediye etmiştir. Bu olaydan sonra söz konusu kasîde, hırka anlamına gelen bürde kelimesiyle birlikte anılır olmuştur.

İkinci *Kasîde-i Bürde* ise Mısırlı şair İmâm-ı Bûsîrî’ye (ö. 695/1296 [?]) ait olan manzumudur. Şair bu kasidesiyle İslâm âleminde büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Eser, şöhretini hikâyesine borçludur dense yeridir. Bu kasidenin telif sebebi ile ilgili Muhammed b. Şâkir el-Kütübî’nin (ö. 764/1363) de kaydettiği rivayet, tevatür halini alarak birçok müellif tarafından zikredilmiştir (Kütübî, 1973, ss. 368-369). Rivayet özetle şöyledir: Şair felç geçirmiştir ve ayağa kalkacak durumda olmadığından hayatını evinde sürdürmektedir. Bir gün rüyasında Hz. Peygamber (aleyhisselâm) söz konusu kasîdeyi işaret ederek ondan kendisi için yazdığı kasîdeyi okumasını ister. İmâm-ı Bûsîrî okur, Hz. Peygamber (aleyhisselâm) dinler. Sonrasında ise Hz. Peygamber (aleyhisselâm) hırkasını şairin dizlerine örter ve felçli azalarını sıvazlar. İmâm-ı Bûsîrî uyandığında iyileşmiştir. Hattâ sağlığı, dışarıya çıkıp namaza gidebilecek düzeye gelmiştir. Bu olay halk arasında yayıldıkça İmâm-ı Bûsîrî’nin *Kasîde-i Bürde*’sinin şöhreti de yayılmıştır. Osmanlı sahasında *Kasîde-i Bür’e* olarak da isimlendirilen eser, günümüzde de bazı dinî meclislerde teberrüken okunmaktadır. Eserin Türkçeye çok sayıda tercümesi ve şerhi yapılmıştır.⁵ Âbidin Paşa da İmâm-ı Bûsîrî’nin *Kasîde-i Bürde*’si üzerine çalışan zevatın mühimlerinden. Âbidin Paşa, eserini tercümesi ile şerhi tek eser olacak şekilde hazırlamıştır. Eser *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde* adıyla h.1307/m.1890 yılında Mahmut Bey Matbaasında basılmıştır. Bu baskıda sadece “Ma‘ârif Nezâret-i Celîlesinin ruhsatıyla tab‘ olunmuştur” ifadesi vardır. Yaklaşık on altı yıl sonra yine Mahmut Bey Matbaası’nda basılan h.1324/m.1906 tarihli baskıda ise şu bilgiye yer verilmiştir: “Ma‘ârif Nezâret-i Celîlesinin fî 26 Cemâdelâhire sene h. (1)323 ve fî 15 Ağustos sene (1)321 tarihli ve 524 numaralı ruhsatname-i resmîsine müsteniden Bâb-ı Âlî Caddesinde Kütübhâne-i İrfân tarafından tab‘ edilmiştir”. Âbidin Paşa’nın vefat yılına denk gelen ve yaklaşık on altı yıl sonra tekrar basılan eser için verilen ruhsat tarihi, numarası ve matbaa bilgisine ek olarak yayıncı bilgisinin de kapakta ayrıntılı olarak yer alması kitap basımı ve yayımı ile ilgili denetim mekanizmalarının ciddi tutumu ve geldiği nokta hakkında bir fikir vermektedir. H.1324/m.1906 tarihli bu baskının kaçınıcı baskı olduğu bilgisi yoktur. Mahmud Bey Matbaası kayıtlarına göre (Belek, 2019, s. 244) eser iki kez basılmıştır. Âbidin Paşa’nın ikinci kez basılması için Maarif Nezaretine yaptığı ve çok sayıda hata olduğu için eserin bu haliyle basımının uygun olmayacağına dair görüş bildiren Bâb-ı Fetvâ kararına istinaden reddedilen müracaatı da 27 Teşrinievvel 1318/1902 tarihlidir. Söz konusu süreci şu şekilde özetlemek mümkündür: Yazışmalarda sürecin Âbidin Paşa’nın Cezâyir-i Bahr-i Sefid valiliği yaptığı döneme ait olduğu görülmektedir. Âbidin Paşa “mukaddemâ tab olunmuş olan Şerh-i Kasîde-i Bürde nâm eser-i âcizânemin nüsh-ı matbuası hitâm bulmuş olduğundan eser-i mezkûrun ikinci defa olarak tab‘ına müsaade...” ifadeleriyle önceki baskının tükenmesini gerekçe göstererek yeni baskı için Maarif Nezaretine müracaat etmiştir. (Bk. Ek-1/a). Söz konusu müracaat Maarif Nezareti tarafından görüş alınmak üzere Bâb-ı Fetvâya

4 Ka‘b b. Zühayr’in *Kasîde-i Bürde*’si (Bânet Su‘âd) ile ilgili Osmanlı döneminde yapılan Türkçe çalışmalar için bk. (Güler, 2022).

5 İmâm-ı Bûsîrî’nin *Kasîde-i Bürde*’si (Kasîde-i Bür’e) ile ilgili yapılan Türkçe çalışmalar için bk. (Şahin, 1997) ve bk. (Yıldız, 2022).

gönderilmiştir. (Bk. Ek-1/b). Bâb-ı Fetvâ ise “Tedkîk-i Müellefât Heyetinde bi'l-mütâla'a işaret edilen mahallerinde vâki hatâlar tashîh olunduktan sonra tekrar irsâli lüzûmu ifâde olunmakla...” şeklinde görüş beyan ederek eserin iade edildiğini Maarif Nezaretine bildirmiştir. (Bk. Ek-2). Baskı sayısı ve tarihlerden de anlaşıldığı üzere eser, basım ve yayım sürecini aşarak yeniden basılabilmiş fakat bu sonuç bürokrasiye karşı verilen başarılı bir mücadele ile mümkün olmuştur.

Hikem-i Kur'ân

Âbidin Paşa'ya ait *Hikem-i Kur'ân* adlı bir eserin varlığı arşiv belgelerinden hareketle tespit edilse de maalesef “bu isimle” günümüze ulaşan bir eser tespit edilememiştir. Eser, mevcut belgelerdeki malumattan hareketle öz bir şekilde ifade edilecek olursa “*Hikem-i Kur'ân* nâmıyla tahrîr olunan Türkçe kitâb” olarak nitelendirilebilir. Eserin basımına dair yapılan müracaat ile ilgili belgelerin tarihleri r.1309-1310 / m.1894-1895 yıllarına tekabül etmektedir. Eserin aslı elimizde bulunmadığından eserle ilgili kesin bilgilerimiz de arşiv belgeleriyle sınırlıdır. *Hikem-i Kur'ân*, adından da anlaşılacağı üzere Kur'ân-ı Kerîm kaynaklı ve tercüme/tefsir içerikli bir eserdir. Eserin basımına izin vermeyen Şeyhülislâm Mehmed Cemâleddîn Efendi'nin, ret kararının gerekçesi olarak belirttiği “hayli hatîâtü müstemil ve âyât-ı beyyinâtü bu suretle tercüme ve tefsir gayr-i câiz” ifadeleri de *Hikem-i Kur'ân*'ın tercüme/tefsir tarzında bir eser olduğunu ya da en azından içeriğinde tercüme/tefsir bulunduğunu göstermektedir. (Bk. Ek-3).

Bu eserin basımı için yapılan müracaat sürecini şöyle özetlemek mümkündür: Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi Âbidin Paşa'nın Maarif Nezareti'ne yaptığı müracaat üzerine Maarif Nezareti, eser dinî içerikli olduğu için Meşihatın görüşünü sormuştur. Meşihat ise Encümen-i Teftiş ve Muayene ile Tedkîk-i Müellefât Heyeti aşamalarından sonra eserde çok hatalar bulunduğu ve ayetleri bu suretle tercüme ve tefsir etmenin caiz olamayacağı gerekçesi ile eserin basımına izin vermemiştir.

BOA, MF.MKT. / 222-33 numaralı belge özetinde (katalogda) eser adı *Hükûm-i Kur'ân* olarak geçmektedir. Bu evrak grubunda hikem (حکم) kelimesinin “hükûm” okunmaya da müsait olacak şekilde harekesiz yazılması bu sonucu doğurmuştur. MF.MKT. / 195-33 numaralı evrakta ise eser adı parantez içerisinde ve harekeli haliyle hikem (حکم) olarak vurgulanmıştır. (Bk. Ek-4). Bu kayıttan hareketle “hükûm” kaydının “hikem” olarak tashihi gerekmektedir. Ayrıca Âbidin Paşa'nın, eserlerinde hükûm vermekten ziyade hikmet arayan edebî kişiliği eserin adında “hikmet”in çoğulu olan “hikem”i kullanma ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim söz konusu esere basım izni verilmemiş olsa da Âbidin Paşa'nın sonraki yayınları, *Hikem-i Kur'ân* adlı eserin akıbeti hakkında bir fikir vermektedir. Âbidin Paşa *Hikem-i Kur'ân*'ın basımı konusunda aldığı ret cevabından sonra mücadeleden vazgeçmemiştir. Bu süreçten sonra Malumat gazetesinde *Meâlî-i İslâmiyye* adıyla aynı konuda yayınladığı yazı dizisi ve ret sürecinden yaklaşık beş yıl sonrasına tekabül eden h. 1318 (1900) yılında yine *Meâlî-i İslâmiyye* adıyla bastığı eserin, daha önce reddedilen *Hikem-i Kur'ân* adlı eserin içeriğiyle örtüşmesi muhtemeldir. Nitekim *Meâlî-i İslâmiyye*, 53 farklı sureden 171 ayetin Türkçe meal ve tefsirini içermektedir (Piku, 2020, ss. 28-29). Bu yönüyle eserin bir meal/tefsir olduğunu söylemek mümkündür. Âbidin Paşa tercüme ve tefsir tarzında hazırladığı *Meâlî-i İslâmiyye* adlı eserinde tercüme kısmının ardından “hikmet” başlığı altında ilgili ayetin manasını derinlemesine incelemiştir. *Meâlî-i İslâmiyye*'deki “hikmet” bölümleri de *Hikem-i Kur'ân* adlı kayıp eseri çağrıştırmaktadır. Her iki eserin de içeriği, hikmet vurgusu, eserin Malumat gazetesinde yayımlandığı ve ardından basıldığı yılların *Hikem-i Kur'ân* için yapılan müracaatı takip etmesi gibi sebepler, basımına izin verilmeyen *Hikem-i Kur'ân* ile *Meâlî-i İslâmiyye*'nin içeriğinin büyük oranda benzer olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Sonuç

Günümüzde kitap basımının belirli kurallara tabi olmasının gerekliliği tüm dünyada kabul görmektedir. Bu konudaki düzenlemelerin haklı gerekçeleri ve sağladığı faydalar da göz ardı edilemez. Osmanlı Devleti'nde de bazı faydalar gözetilerek kitap basımı ile ilgili tedrici düzenlemeler yapılmış fakat bu çalışmalar dönemin yazarları, aydınları ve fikir adamları arasında büyük huzursuzluklara ve eleştirilere sebep olacak boyutlara ulaşmıştır.

Âbidin Paşa da dönemin önemli devlet adamlarından olmasına rağmen bu denetimlerden nasibini almıştır. O dönemde Âbidin Paşa ile benzer süreçleri yaşayan çok sayıda müellif vardır. Bazen içerikteki hatalar bazense kullanılan yasaklı kelimeler, bir eserin ruhsat almasına engel olurken bir yandan da bazı eserler ruhsatsız basıldığı tespit edilerek yasaklı listesine eklenmiştir. Ahmet Cevdet Paşa-*Kıyas-ı Enbiya*, Ziya Paşa-*Endülüs Tarihi*, Ahmed Vefik Paşa-*Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, Namık Kemal-*Vatan Yahut Silistre* bu dönemde farklı gerekçelerle sansüre takılan isim ve eserlerden sadece birkaçıdır. Görüldüğü üzere Âbidin Paşa'nın ve eserlerinin başına gelenlerin benzerleri eser neşretme gayretinde olan dönemin birçok müellifinin de başına gelmiştir.⁶ Akıbetinin, Âbidin Paşa'nın *Hikem-i Kur'ân*'ı ile benzer olması nedeniyle bunlar arasında *Tefsîr-i Cedîd* örneği vurgulanabilir. Nitekim Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan *Tefsîr-i Cedîd*'in de -büyük müfessirlerin tefsir ve beyanlarına muhalif olduğunu ifade eden- Meşihat görüşüne istinaden Maarif Nezareti tarafından basımına izin verilmemiş ve *Tefsîr-i Cedîd* de akıbeti meçhul eserler arasına katılmıştır (BOA, MF.MKT. 429/1). Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*'si ise *Hikem-i Kur'ân* adlı eserine nispetle oldukça şanslıdır, denebilir. Nitekim bir şekilde ilk baskısını yapan eser zor da olsa bürokratik engelleri aşarak tekrar basılmış ve günümüze ulaşmıştır.

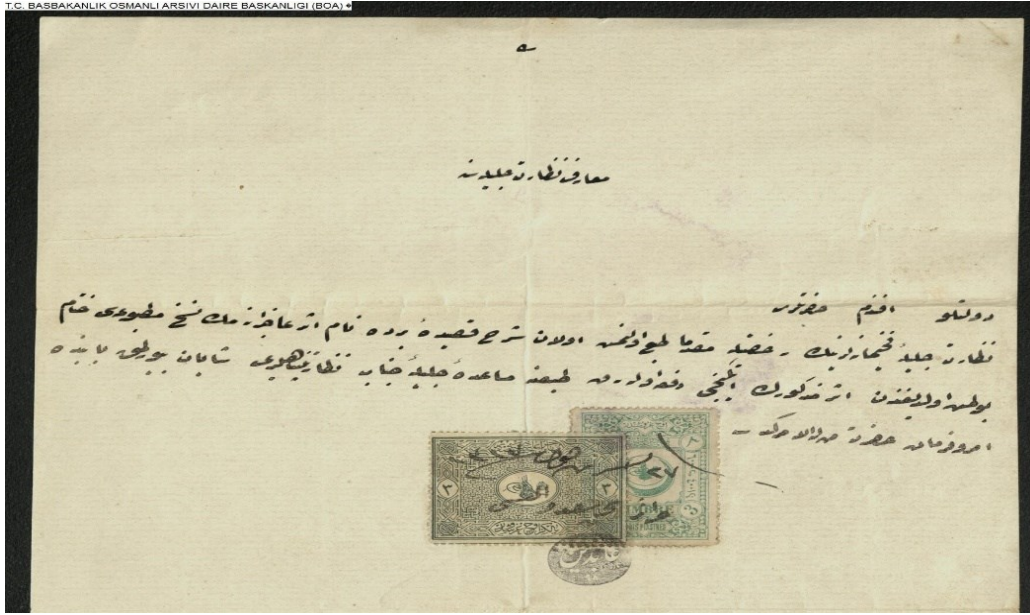
Elbette bu zahmetli süreci devletin son dönemlerindeki siyasî gidişattan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Dinî içerikli bir eserin gerek şekil gerekse muhteva açısından mümkün merteye hatasız basılması için gösterilen gayretler, masumane ve samimane bulunabilir. Meşru gerekçelerle basımına izin verilmeyen eserler ile politik saiklerle engellenen eserleri aynı kategoride değerlendirmek hatalı sonuçlara sebep olacaktır. Eser kontrolünün daha doğru ve etkili yapılması için gösterilen gayretler iyi niyetli dahi olsa dönemin siyasi şartları göz önünde bulundurulduğunda, sansürü artırıcı sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte ilgili kurumların müracaat edilen eseri inceleme hususunda gösterdikleri hassasiyet, benzer müracaatlar karşısındaki tutarlılık ve ret gerekçelerinin sıhhati ise ayrı bir araştırma konusudur.

6 II. Abdülhamid Han döneminde sansüre takılan bazı müellifler ve eserlerinden örnekler için bk. (Çalışkan, 2019).

Kaynakça

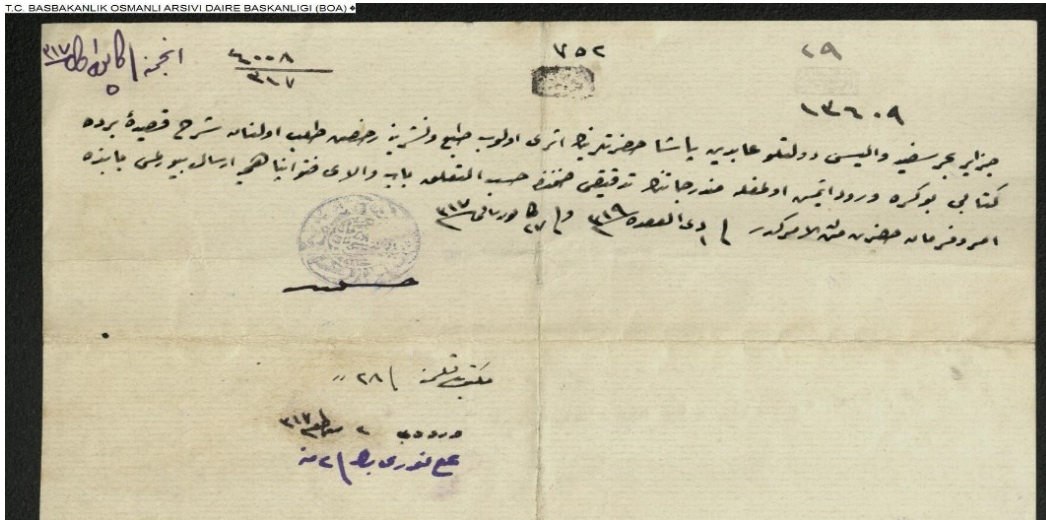
- Belek, C. (2019). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mahmud Bey Matbaası ve Basın Faaliyetleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF.MKT)*. 195/33/1.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF.MKT)*. 222/33/1.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF.MKT)*. 609/44/2.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF.MKT)*. 609/44/4.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF.MKT)*. 429/1.
- Çalışkan, Ç. (2019). *II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)* [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Çelik, İ. (2001). *Âbidin Paşa (1259/1843-1324/1906)'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri* [Doktora Tezi]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Demirel, F. (2004). Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9916>
- Güler, Ö. S. (2022). Kasîde-i Bürde (Bânet Su'âd) Üzerine Osmanlı Döneminde Yazılan Türkçe Eserler. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, 548-592. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1128981>
- Hızlı, K. (2021). Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri. *History Studies International Journal of History*, 13(2), 497-522. <https://doi.org/10.9737/hist.2021.998>
- Kesik, B. (t.y.). Âbidin Paşa. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Geliş tarihi 02 Mayıs 2024, gönderen <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/Âbidin-pasa>
- Kütübî, M. b. Ş. (1973). *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyli 'aleyhâ*. Nşr. İhsan Abbas.
- Öter, N. (2022). Abidin Paşa Türbesinin Mimari Özellikleri. *Art-Sanat Dergisi*, 17, 359-374. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2022.17.881953>
- Pala, İ. (1988). Âbidin Paşa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, s. 310). TDV Yayınları.
- Piku, A. (2020). İçtimâî Tefsir Geleneği Açısından Âbidin Paşa'nın Tefsirci Kimliği. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 5, 28-39. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1051920>
- Şahin, E. S. (1997). *Kaside-i Bürde'nin Türkçe Şerh ve Tercümeleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Yıldız, F. (2022). *İmam Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'sinin 19 Tercümesi ve Bir Şerhi*. Büyüyenay Yayınları.

Ek-1/a. BOA, MF.MKT. 609/44/2-1

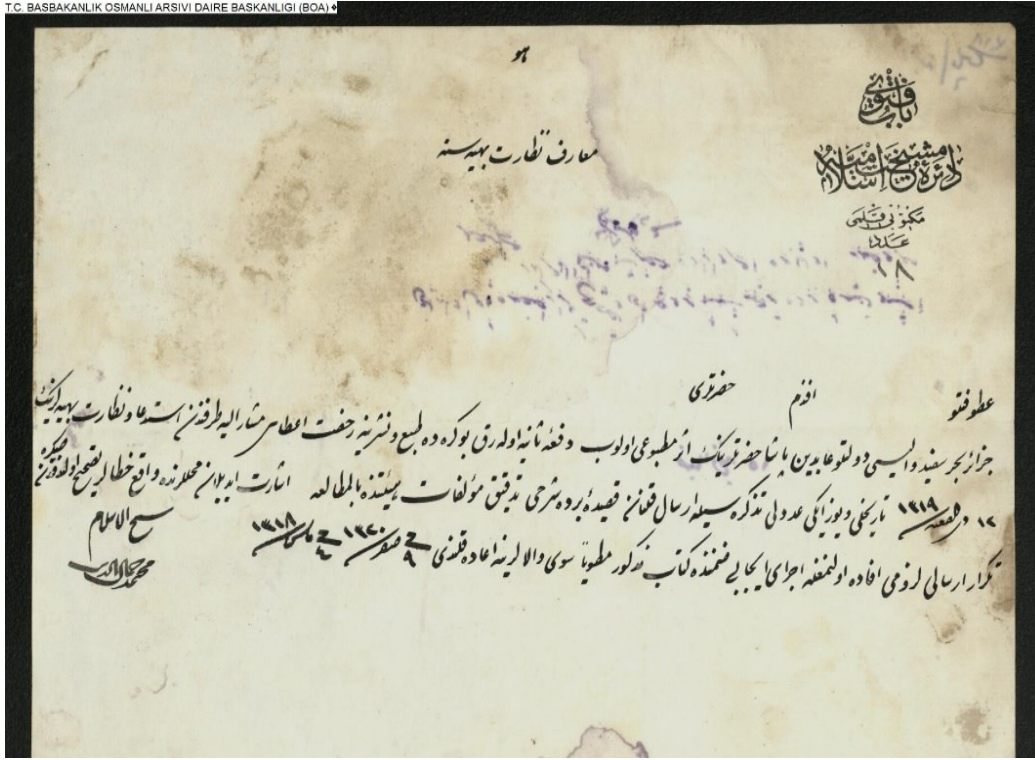
Maârif Nezâret-i Celîlesine
Devletlü Efendim Hazretleri

Nezaret-i celîle-i fahîmânelerinin ruhsatıyla mukaddemâ tab' olunmuş olan Şerh-i Kasîde-i Bürde nâm eser-i âcizânemin nüsh-ı matbuası hitâm bulmuş olduğundan eser-i mezkûrun ikinci defa olarak tab'ına müsâade-i celîle-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri şâyân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. 27 Teşrinievvel 1317 [Mühür:] Âbidîn

Ek-1/b MF.MKT. 609/44/2-2

Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vâlisine Devletlü Âbidîn Paşa hazretlerinin eseri olup tab' ve neşrine ruhsat talep olunan Şerh-i Kasîde-i Bürde kitâbı bu kerre vürüd etmiş olmakla münderecâtının tedkiki zımında hasbe't-taalluk Bâb-ı Vâlâyı Fetvâ-penâhîye irsâl buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. 1 Zilkade 1319 / 27 Kânûnusânî 1317

Ek-2. BOA, MF.MKT. 609/44/4.

Bâb-ı Fetvâ / Dâire-i Meşihat-i İslâmiyye

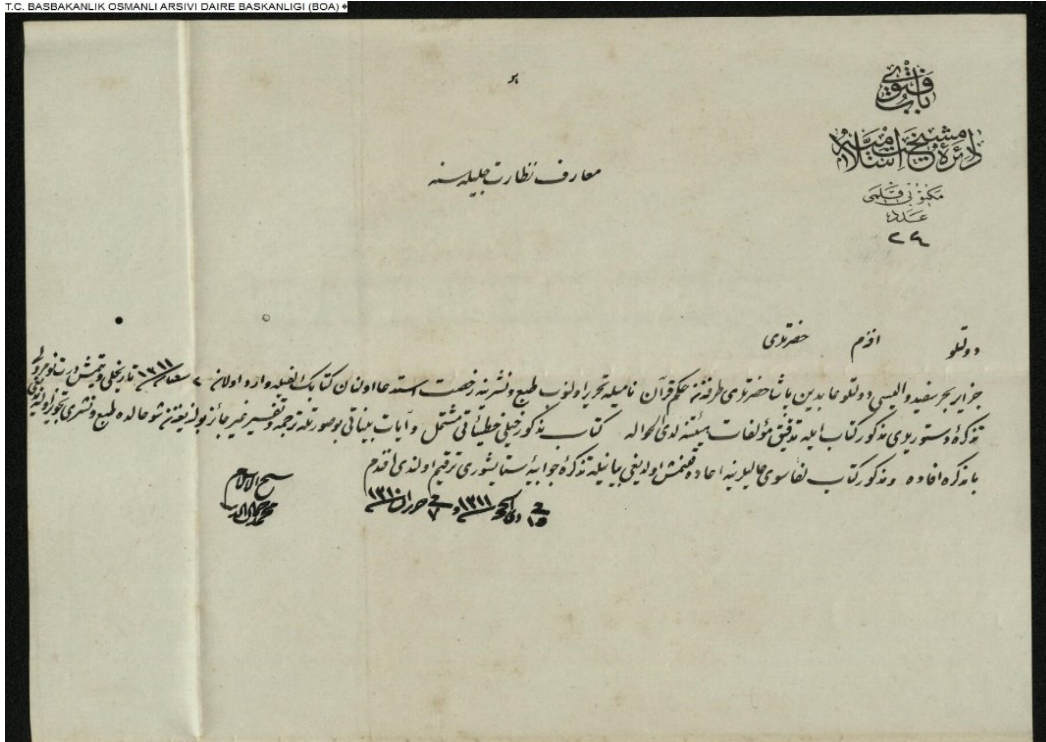
Ma'ârif Nezâret-i Behiyyesine

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vâlisi Devletlü Âbidin Paşa hazretlerinin eser-i matbuu olup def'a-i sâniye olarak bu kerre tab' ve neşrine ruhsat i'tâsi müşârun ileyh tarafından istid'â ve Nezâret-i Behiyyelerinin 12 Zilkade 1319 tarihli ve yüz iki adedli tezkiresiyle irsâl kılınan Kasîde-i Bürde Şerhi Tedkik-i Müellefât Heyetinde bi'l-mütâlâ'a işaret edilen mahallerinde vâki hatâlar tashih olunduktan sonra tekrar irsâli lüzûmu ifâde olunmakla icrâ-yı îcâbı zımında kitâb-ı mezkûr matviyyen sûy-ı vâlâlarına iâde kılındı. 9 Safer 1320 / 4 Mayıs 1318

Şeyhülislâm Mehmed Cemâleddin

Ek-3. BOA, MF.MKT. 222/33/1.

Bâb-ı Fetvâ / Dâire-i Meşihat-i İslâmiyye

Ma'ârif Nezâret-i Behiyyesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Devletlü Âbidîn Paşa hazretleri tarafından Hikem-i Kur'ân namıyla tahrîr olunup tab' ve neşrine ruhsat istid'â olunan kitâbın leffıyla vârid olan 2 Şaban 1311 tarihli ve yetmiş dört numaralı tezkire-i düstûrîleri mezkûr kitâb ile Tedkik-i Müellefât Heyetine lede'l-havâle kitâb-ı mezkûr hayli hatî'âtı müştemil ve âyât-ı beyyinâtı bu suretle tercüme gayr-i câiz bulunduğundan şu halde tab' ve neşri tecvîz olun[ma]dığı bâ-tezkire ifade ve mezkûr kitâb leffen sûy-ı hâlîlerine iade kılınmış olduğu beyânıyla tezkire-i cevâbiyye-i sitâyişverî terkîm olundu efendim.

15 Zilhicce 1311 / 7 Haziran 1310

Şeyhülislâm Mehmed Cemâleddîn

Ek-4. BOA, MF.MKT. 195/33/1.

